

XELÎL XEYALÎ

“DI MIROVAN DE MORA QEDERÊ ZIMAN E”

Têkiliya Xelîl Xeyalî û Ziya Gökalp

Xelîl Xeyalî dema ku di salên 1900î de li Stenbolê bi ciwanên Kurdan re di barê netewperwerî, hemiyetperwerî û meseleyên netewî de danûstandinan dikin, bi tewafûqî vî çaxê Ziya Efendî nas dike. Ew dem Ziya Efendî seba fikrên xwe yê azadîxwaz ji Mekteba Tibbê tê avêtin. Jixwe piştê ku Ziya Efendî şîrheramî dike û xwe Tirk dipejirîne, ew çax navê xwe jî diguherîne û dixê Ziya Gökalp. Xelîl Xeyalî û Ziya Gökalp bi hev û du re serf û nehwa Kurdî dinivîsin û piştê dest bi nivîsîna ferhengê jî dikin, lêbelê ji ber ku Ziya Efendî ji Mektebê tê avêtin, mejbûr dimîne ku biçê Amedê. Dema ku diçe jî van berhemên ku hatine nivîsîn bi xwe re dibe. Piştê vî heya

Meşrûtiyetê, têkiliya wan tê birîn. Lêbelê piştê Meşrûtiyetê ji bo civîna Cemiyeta İttihad û teraqqiyê li ser navê delegeyên Amedê Ziya Efendî beşdar dibe. Wê demê Xelîl Xeyalî li Stenbolê wî dibîne û jê xebatên ku nivîsîna dixwaze. Lê mixabin ew ji ber ku hez nake bide, dibêje min şewitandiyê. Lê mêrê mêrxas Xelîl Xeyalî dizane ku hewcedariya gelê Kurd bi van berheman heye, ji bo wê jî nû ve dinivîse.

Seîdê Kurdî û Xelîl Xeyalî

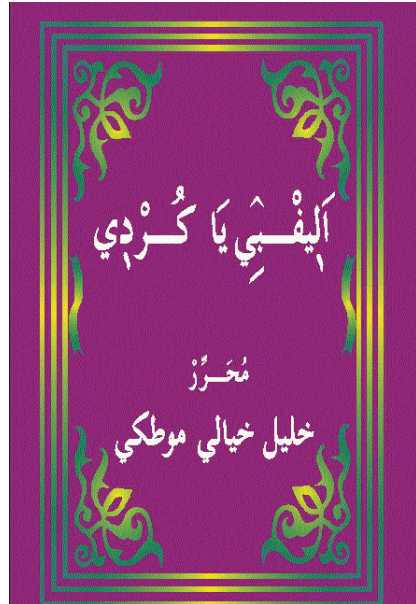
Di wan salên Meşrûtiyetê û piştê wî rewşenbîrên Kurdan ên li Stenbolê, gelek xebatan dikin û hema mirov dikare bibêje piraniyê wan hev û du nas dikin. Ew dem Seîdê Kurdî û Xelîl

Xelîl Xeyalî ji Eşîra Modan e. Xeyalî ji navçeya Motkî û ji bajarê Bilîsê ye. Ji malbatek qedirşînas e. Di barê dayikbûna wî de tarîxek teqez tune. Lê bi texmînî di navbera 1848- 1950yan de jiyaye. Xelîl Xeyalî di tesîra Seîdê Kurdî de gelek maye. Ji ber wê ye bi taqetkî taybet li ser perwerdehiya xwe sekiniye. Perwerdehiya xwe ya ewilîn li Amedê girtiye. Piştê çûye li Stenbolê zanîngeh xwendiyê. Di dema Osmanîyan de di qedemeyên cûr be cûr de kar kiriye. Di dawiyê de li Halkaliyê li Mekteba bilind a Zîreetê hesabgirî kiriye. Ji salên 1900an vir ve ji ciwanên Kurd ê mîna Qedîr Cemîl Paşa (Zinar Silopî), Ekrem Cemîl Paşa, Celadet û Kamiran Bedirxan re ji bo perwerdehiya wan, çî ji destê wî hatibe kiriye. Xelîl Xeyalî zimanê Firansîzî û Erebi gelek baş zanibûye.

Xeyalî jî bi hev û du re di Cem'iyeta Kürt Neşr-i Maarîfê û çend rêxistinên din de xebatên xwe didomînin. Bi rastî ew çax Seîdê Kurdî samîmiyeta Xeyalî dîtiye, loma di barê wî de nivîsek zehf hêja di pirtûka xwe ya Dîwana Herbî Urfî de nivîsiye:

Ziman mora qedera mirovan e. Heçî sûretê mirovahiyê ye, di reng û rûyê ziman de xweşikahiya xwe dide der. Ji ber ku zimanê maderzad sirûştî ye, bêyî ku lefz bên vexwendin tên bîra mirov. Ji ber ku danûsitandin tenê bi maneyê tê kirin, di nav dûriyanê de heyirî namîne û agahdariyên dikevin wî zimanî mîna “neqşê ale'l-hacer/ nexşên li ser kevir” mayende dimînin. Û her çî tiştên ku bi wî kirasê zimanê millî bixuyên henûn dibin. Va ye mînakeke welatparêziyê pêşkeşî we dikim ku; ew jî Mîrze Xelîl Xeyaliyê Motkiyî yê ku wekî di her beşê welatparêziyê de, di warê ziman de jî peşekiyê bi dest xistiye. Û alfabe, serf û nehwa ku esasên zimanê me ne, aniyê wucûdê. Û heta ez dikarim bibêjim ku esra hemiyet, xîret, fedekarî û parastina zeifan gihiştandiye hev û wucûda wî ya manewî çêkiriye. Heqîqetên ji ber ku em li cewherêkî wiha yê xîretê ku ji kana Kurdistanê ye rast hatine, hêvî heye ku dê gelek cewherên wekî wî pêşeroja me ronahî bikin.

Va ye ev zat, nimûneyeke welatparêziyê ya ku hêjayî mirov bide dûv nîşan daye û ji bo zimanê

me yê millî ku muhtacê kemilînê ye temekek avêtiye. Ez mirovên bixîret şîret dikim ku li dûv rêça wî herin û li ser temelê wî ava bikin.

Di derheqê Xelîl Xeyalî de çend gotinên Qedrî Cemîl Paşa (Zînar Silopî)

Bi rastî ez divê di barê mirovekî ku li Stenbolê ji xwendekarên Kurd re Mamostetî kiriye û bi xwe jî mirovekî xwedî haşmet û feraset û Kurdek gelek mezin de çend gotinan bêjim. Ev mirov Xelîl Xeyaliyê Motkî Beg e. Welatparêzekî rewşenbîr û hemiyetperwer bû. Me ciwanan, vî şexsê di sala 1909an de li Stenbolê nas kir. Ew çax temenê wî dev

û dorê pêncî salî bû. Rojên î nê li çayxana Diyarbekir Kirathanesi ya li Divanyoluyê, me dicivand. Li ser dîroka Kurdistanê û li ser dost û dijmintayiya kurdan gelek tiştan vedigot. Dawiya suhbetên wî yên dîrokî, netewî û edebî, ji xweşbûnê

XEBATÊN XELÎL XEYALÎ

Xelîl Xeyalî ji lehçeyên zimanê Kurdî kurmancî û dimilkî, wekî din zimanê Farişî, Erebi, Fransizî û Tirkî dizanibû.

- Elifbêya Kurmancî: di warê xwe de xebata ewilîn e.
- Serf û Nahîv: rastnivîs û rêzimana Kurdî ye.
- Ferheng: Ferhenga Kurmancî
- Nivîsên wî yên di rojname û kovaran de di warê nesîrê de mînakên ewilîn in.
- Di kovarên mîna Rojî Kurd, Yekbûn û Jînê de nivîsên wî weşiyane.
- Di wergêriya Tirkî-Kurdî de ji wergêrên ewil e.
- Lê xêncî nivîsên wî yên kovaran, tenê berhema wî ya “Elifbêya Kurmancî” di destê me de heye. Elifbêya Kurmancî vê gavê di weşanxana Hîvdayê de hatiye weşandin.

ENDAMTÎ Û DAMEZRÎNERÎ

- Kürt Terakkî ve Teavün Cemiyeti
- Kürt Hêvî Cemiyeti
- Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti

nediqediyar. Me bi eleqeyek, zewqek û kelecaniyekê bê dawî guhdar dikir û em gelek tiştan jî hîn dibûn. Ev şexsê han li Stenbolê qasê 20 salan mamostetî kiriye. Lê tu car jê nekerixiye. Dema ku ez di sala 1928an de ji girtîgeha Kastamonuyê de derketim, çend çaran çûme dîtnaya wî. Hema hema qasê du salan di nav çih de bûye. Wextê ku ez di sala 1929an de ji Stenbolê veqetiyam, ev merivê mezin û qedirbilind zêdetir nexweş ketibû.

Di derheqê Xelîl Xeyalî de çend gotinên Mûsa Anter

Mûsa Anter di pirtûka xwe yê “Hatîralarım” de wiha dibêje: “Dema ku min Xelîl Xeyalî dît, ji ser hesabgiriya Fakûlteya Daristanê teqawîd bibû. Kalekî sûret-nûr bû. Tu çiqas bêjî çandyar û ew qas jî xwedî feraset bû Xelîl Xeyalî. Çavên wî ji Eşqa welêt diçilwilîn. Digot daxwaza min ew e ji Xwedê, di saxiya min de ez bibînim ku milletê Kurd ji van milletên stemkar xelas bûye. Bi keça xwe ya Nazmiye re dijiya. Nêzî çûyina xwe ya ebediyetê, xebatên xwe dane min. Di nav wan de belgeyên pir girîng hebûn. Wekî din xebatên Ziya Gökalp ên li ser zimanê Kurdî jî hebûn.”

Li ser Xelîl Xeyalî çend gotinên paşîn

Bi rastî piştê ev qas gotin mirov êdî nizane çî bibêje ji bo mêrxasê egît û gencîneyê delal re. Lewra ji rindiyê re gotin ne hewce ye. Tenê guhdarkirin e ji çend xeberên wî û temaşe kirin

e li hember rastî û paqijîya wî. Di dawiyê de xwe xwarkirin e ji keda wî ya ji huzna tarî derketî. Heger ev qas kes di we de cewherek, kedek, xebatek, roniyek û esil û asasiyek nedîtiba bi qesem nedipejirandin

evqas pesn ne hubra reş û ne jî kaxizê sipî. Lê me biborin û efû bikin, me qedrê we nizanibû. Lê Xwedê hezke tenê ji bo samîmiyeta we û yên wekî we be jî, natemire ev difnahan li hember zilma reşe-tarî.

WETEN Û ÎTTÎFAQA KURMANCA*

Weten, tu çi qa ezîzî, tu çi qa letîfî!(20) Lalezarê te(21) ji xwîna şehîdan e. Sinbil û rihanê te ji rindiya çavê egîtan e. Wextekî her terefê te ava bû, her goşeyê te mecmeê siwaran bû,(22) dar û berê te menzîlê xortan û lawan bû; deştê te bi cotyaran, zozanêd te bi konan, newalêd te bi kerîyê pezan, mêrgêd te bi refê hespan, guher û mexelêd te bi bêrîvanan xemilîbû; her aliyê te wekî cenneta derewî bû; ne di dilê me da girîyek, ne di terşê me da kêmasiyek hebû. Nagah(23) tofana zilm û îstîbdadê muselletê te bû, ewladê te kuşt, her terefê te xira kir, tê da eserê şahî û bextyarîyê nehîşt. Weten, tu îro ji destê zulmê wâran î, meskenê bûman û maran î. Ewladê te sefîl û perîşan e; jin û zarûyê wan tazî û birçî ye. Hukûmeta zalim me Kurmancan muselletê hev kir, dersê kuştin û talankirinê da. Me jî ji bo xatirê wan zaliman, ji bo dilxwestê wan fir'ewn û şedadan xan û manê xwe şewitand. Îro jin û zarûyê wan zaliman di koşkan da bi rahetî û bi dilxweşî umrê xwe dibûrînin; jin û zarûyê me ji tazîtiyê û ji birçîtiyê li ser erdê sar, li binê berf û baranê dinalin. Eger me'mûrêd zalim bi zulmê Fîr'ewnîya xwe, bi xirabkirina wetenî, bi perîşankirina ewladê wetenî qenaet bikiran, jibo me Kurmancan seadetek

mezin mirovaniyek bilind bûya. Hal ew e ku ji aliyek urt û ocaxê diqelandin, jinê me jinebî, zarûyêd me sêwî dihîştin; ji aliyê dî me nezera alemê da eşqîya û bêqabîliyet nîşan didan. Ah, wan zalima ewil me Kurmancan ji xwendinê, paşê ji ticaret û zîraetê merhûm(26) hîştin); paşê her çi xwestin der heqê me da îcra kirin û gotin, Xwedê û pêxember bîra xwe neanîn. Bi hîmmeta cem'iyeta İttihadê, bi muaweneteta ekserî, Qanûna Esasî derket, belayê zulmê ji ser me rabû. Meb'ûsa(27) muhterema civîya û Meclîsê Meb'ûsan û halê wetenî de bêjin. Xwedê heman tewfîqa(28) wan bide, çavê xaînan kor bike.

Kurmanc di nav qewmê Osmanî da unsurek mezin e, dîndar e, ciwanmêr e, jêhatî ye. Kîjan qîrîn bûye ku siwarê wan, egîdê wan di serheda weten da xuya nebûye, jibo hifza wetenî, jibo şerefa miletî, jibo bilindîya dîyanetê xûna xwe nerêtiye, ji meydanê qîrîne rûyê xwe zivirandîye, hemîyeta xwe, xîreta xwe, dîndarîya xwe nîşan nedaye, jibo tarîxan navek qîmetdar nehîştîye? Feqet Hukûmeta mûstebida mêraniya me, zekaweta me daîma înkâr kir. Nef'a xwe di îxtîlafê me da dî. Me jî ji nezaniya xwe xebera wan kirin, xan û manê xwe xira kir, rûhê bab û bapîrê xwe mehzûn(30)

kir, dilê zaliman şa kir. Ji vî halî îbret bitsînin, wekî Ereban, wekî Tirkan, wekî Arnavudan,(31) wekî Rom û Filan(32) bixebitin, cewherê xwe bidin naskirin. Qewmê necîbê(33) Arnavud çawan da'wayê xûna sed sale xwe terk kirin, destê hev girtin, qîmeta xwe, mêraniya xwe dane zanîn, em jî wekî wan da'wa xûnê, da'wa neyarîyê hilînin, birayê hev bibin, şerefa Kurmancîyê muhafeze bikin, bi mal û bi can bixebitin, wetenê xirabê xwe(34) ava bikin!

Gelî Kurmancan!

Wetenê xwe hez bikin. Çunkî mehebeta wetenî ji îmanê ye.(35) Gelî biran! Dijminî û neyarîyê ji dilê xwe derxin, aşt bin, bi hukmê “înnemelmû'mînûne îxwetun”(36) emel bikin. Gelî hevalan! Mekteban vekin, ewladê xwe bidin xwendin, arê nezaniyê li ewladê xwe layiq mebinin.

Çunkî emrê “Utlubul'îlme mînelmhdî illelhd”(37) li me ferz e.

Ey ulemayê navdar, ey meşayîxê(41) xwedan “îqtîdar, ey ruesayê sahibnufûz(42) ê Kurmancan! Hun qenc bizanin ku heyata qewmê me, selameta wetenê me di îftîfaq û xîreta we da ye. Adetê berê terk bikin, Kurmancan bi hev bixin, ji wan ra ji qencîyê û xirabîyê bêjin. Çunkî hun zana ne, ew nezan in. Delalet(43) bikin. Ew delaleta we jibo nef'a(44) wetenî, jibo tereqqîya miletî ye, jibo nefsa we nî ye. Roja heşrê bîra xwe bînin. Dinyayê fanî da navê xwe bi qencî baqî(45) bikin, hukmê “Ehsîn kema ehsenellahu îleyke”(46) ji aqilê xwe dermexin.

Eşîra Motkî Xelîl Xeyalî

- (19) Ev nivîsar bi Kurdî hatîye nivîsîn; di kovara Jînê de parçe parçe hatîye çapkirin; li pey her parçeyek wergerana wê parçeyê ya Tirkî jî hatîye danîn.
- (20) Letîf: Xweşik
- (21) Lalezarê te: Gulistana te, baxçeyê te yê gulan
- (22) Mecmeê siwaran bû: Cîvîngeha siwaran bu, cîyê cîvîna siwaran bû.
- (23) Nagah: Ji nîşka ve.
- (26) Peyvikên ji peyvika “xwendinê” heta vir, ji rûpela kovarê ketine. Me ev peyvîk, li gora wergerana Tirkî nivîsîn.
- (27) Meb'ûs: Gelwekîl, endamê parlamentoyê, parlementer.
- (28) Tewfîq: Lêkanîna kar û bar li gora daxwaza mirov.
- (30) Mehzûn: Xemgîn
- (31) Arnavud: Neteweyekî Ewrûpî ye. Di hin zîmanan da jê re tê gotin “Albanî”.
- (32) Mexsed jî “Filan” Ermenî ne. Ji ber ku dînê

- wan Filetî ye, Kurdan di şûna navê wan ê eslî da ji wan ra gotîye “File”.
- (33) Necîb: Nejadpak, kesê ji eslekî pak.
- (34) Wetenê xirabê xwe: Welatê xwe yê xirabe, welatê xwe yê wêran û kavil.
- (35) Ev îşaret e bi aliyê hedîsek ve, ku Pêxember tê da gotîye “Evîna welêt ji îmanê ye”.
- (36) Ev parçeyek ji ayeteka Qur'anê ye, mana wê weha ye: “Kesên bawerdar, ancax bîra ne”.
- (37) Ev hedîseka Pêxember e, mana wê weha ye: “Ji dergûşanê heta gorê li zanyariyê bigerin”.
- (41) Meşayix: Pîraniya “şêx” e.
- (42) Ruesayê sahibnufûz: Serokên xwedîhêz, serokên ku hukmê wan dibûre.
- (43) Delalet: Rêbirî, pêşrewî, pêşewayî.
- (44) Nef': Menfeet, fêde.
- (45) Baqî: Tîmîjyan, nemir.
- (46) Ev parçeyeka ayetek e, mana wê weha ye: “Wek ku xwedê qencî li te kirîye, tu jî qencî bike”.

* Ev nivîs ji rojnameya Kürt Teavûn ve Terakkîyê hatiye hildan. Bozaslan, E.

1- Silopî, Z.(1992), Doza Kurdistan, Pinar yay., Ankara

2- Kurdî, S. (2009), Dîwana Herbî Urffî, Zehra yay., İst.

3- Anter, M.(2007), Hatîralarım-2, Avesta yay., İstanbul